

Az erdélyi fejedelmek temetkezése

Irta: Dr. BIRÓ VENCEL

Ez évben háromszáz esztendeje, hogy Bethlen Gábor erdélyi fejedelem meghalt. Halálának évfordulója és a letűnt századok dicsősége lángot gyujtanak lelkünkben, hogy annak tüzétől felmelegedve, gondolatban kedves emlékeink között megpihenjünk.

Az erdélyi fejedelmek tekintélye, gazdasága, a kis ország jóléte és fontos szerepe a fejedelmek temetkezésekor is megnyilatkozott. A temetkezéskor szokásos részvétel részben a meghalt állásának, társadalmi helyzetének vagy családjának szól, viszont a temetést rendező család, hivatal, állam a tiszteletnyilvánítást kifejező pompában a meghalt iránt érzett részvéten kívül saját rangja kifejezésére is törekszik.

A fejedelmek temetkezésekor mindeme indító okok együttműködtek. A fejedelmek a legkiválóbb családokból emelkedtek fel, tekintélyük és vagyonuk uralkodásuk alatt csak növekedett. Politikai sikereik, egyéni kiválóságaik a szomszédsággal és a messzebb fekvő európai államokkal való kapcsolatukat erősítették, amelynek eredménye temetkezésükkor is meglátszott. Erdély is tekintély kérdésévé tette, hogy fejedelmei az ország jelentőségének megfelelő temetésben részesüljenek. Ennek legfőbb kifejezője részben az volt, hogy uralkodóit országgyűlésből temette, amelyre összegyűlt Erdély főuri társadalma, a megyékből és városokból jött országgyűlési követek révén meg a temetkezésbe belekapcsolódott az egész ország. Továbbá a temetéssel nem siettek, hónapokig, évekig is vártak, hogy a temetésen való tömeges részvételhez, a pompakifejtéshez megfelelő helyzetet teremtsenek.

A fejedelmek temetésének formáját országgyűlési végzés nem állandósította. Századokra visszanyúló szokások voltak a köztudatban, amelyek az adott viszonyok szerint csak egyben-másban módosultak. Mesterségesen kieszelt különlegességek nem rontották a nemzet lelkéből fakadt megtisztelés ősi jellegét, miként a természet is évről évre egyforma hópelyhekkal borítja az elsárgult falevelek tömegét.

A fejedelmek sírbatétele is általános magyar temetkezési szokásokon alapult: ezeket a szokásokat nem irtotta ki a százötvenéves török uralom. A magyar Nagyalföld török megszállása ellenére Magyarországon is, Erdélyben is tovább éltek a nemzeti hagyományok, amelyek szerint nagy halottaikat eltemették.

Hihetetlen a pompa, amely egy magyarországi nádor vagy

más országos méltóság temetésén megnyilatkozott. A megjelent főurak színes bandériumai, a gyászoló család feketeruhás katonasága, a tervszerűen felfejlődött temetési menet, a lobogók, továbbá a családi címerek százai, a díszesen felöltöztetett lovak, a hintók, a nagy tömegben összesereglett pór nép – felejthetetlené tettek egy egy temetést. A gyászban összeolvadt szegény és gazdag, úr és szolga. Együttérzésükkel előtérbe helyezték azt a gondolatot, hogy a közügyekben való fáradozás érdem, amelynek elismerésében ember és ember között különbség nem lehet.

A régi temetésekben megnyilatkozó fény olyan elősegítő körülményekre vezethető vissza, amelyek részben a magyarság lelki világában, részben a korviszonyokban gyökereztek. Ezek között első helyen állott a nemzettel veleszületett, keletről magával hozott pompaszeretet: a keleti egykorú népeknél e tulajdonság általános. A magyarság e sajátosságához kapcsolódott az a jellemvonása, hogy társadalmi tekintélyéhez, közállásához mért tiszteletét mindenkinek megadja.

E tulajdonságai megmutatásához akkor bőségesen nyílt alkalma. A XVI. és XVII.-ik században ugyanis – ez az idő az erdélyi fejedelemség kora – a megélhetés gondja a főbb rangúak vállát nem nagyon nyomta: temetésen való részvétellel eltölthettek heteket is, amennyi idő ilyenkor utazáshoz kellett. Volt módjuk ahhoz is, hogy rangjuknak megfelelő kísérettel vonuljanak fel. Továbbá, mivel a megélhetés gondjaiban az emberi munkacímert nem használták ki egészen, a köznemeseknek is lehetőségük nyílt, hogy hosszabb ideig tartó temetésen is ott legyenek.

A temetésen megjelenő főurak azonban nem tudták a magyarországi főurakhoz hasonló fényt kifejteni. Az erdélyi hadseregvezeték ugyanis nem egyezett meg a magyarországiával. A fejedelmi udvar két drabantjai, a veresruhás székelyek, a fekete ruhás szászok mellé sorakozó pázsitzöldszínű mezei had foglalta magába a jobbágságot. A főuraknak külön seregük nem volt, így a temetésre bandériumokkal nem vonulhattak fel. Bocskay és Bethlen Gábor fejedelmek halálakor történt ugyan fegyveres felvonulásra kísérlet, de ez ellen, mint veszélyes lépés ellen, az erdélyiek felzúdultak.

Fejedelemhez illő teljes pompával nem minden fejedelmet temettek el Erdélyben, mivel gátló körülmények azt megakadályozták. Gyulafehérvár volt a fejedelmek székhelye, tehát temetkezési helyül is az ott lévő művészi székesegyházat választották. Itt temették el János Zsigmond fejedelmet, Báthory Andrást, továbbá Bocskay Istvánt, Bethlen Gábort, I. Rákóczy Györgyöt. A többieket sorsuk elsodorta, életfolyásuk többször messze földön jelölt számukra sírhelyet. Így Báthory István fejedelem és lengyel király a krakói székesegyházban nyugszik. A lengyel királyok temetője e székesegyház; a templom hajója körül épült hét oldalkápolna, alól a kriptában pihenő királyok és nagy emberek emléktábláival van tele. Itt van eltemetve Szobieszky János király, Kosciusko Tádé szabadsághős.

Báthory István a sírboltban renaissance izlésű önkoporsóban

pihen. Fenn a templomban egyik szép oldalkápolnában vörös márvány síremléke látható, amely elmondja, hogy a király békében és háborúban híres volt, igazságos, jámbor, szerencsés oroszverő.

A síremlék fő motivuma: két oszlopon nyugvó diadalív. Ennek a timpanonjában középen van a lengyel sas. A két oszlopköz által képezett mezőben felül a síremlék szövege: legendája olvasható, alul fekvő alakban van a király képe. Az emlék nyugvó állapotban örökíti meg a királyt, felső tagjai ízléses, művészi alkotás hatását keltik, lábai ellenben elhibáztak. Az emlék alján a Báthory család címere: a sárkányfogak ékeskednek. A síremlék tetejét gazdagon áttört barokk díszítmények és egy álló alak koronázzák.

Báthory Kristóf fejedelem katolikus templomban kívánt temetkezni, nem vágyott tehát a gyulafehérvári székesegyházba, amely akkor a protestánsok birtokába jutott. Évekig temetetlenül maradt, amíg kívánsága teljesülhetett: amikor a gyulafehérvári jezsuita templom fejedelmi temetéshez méltó állapotba jutott.

Báthory Zsigmond fejedelmet bujdosásában Csehországban érte utól a halál. Prágában van eltemetve a Czernin család sírboltjában. Nemes György, a fejedelem hűséges bejárója, ura halála után tizenhat évvel latin sírfelírást készíttetett, amelyen az emberi sors változatosságán mereng. Tanulja meg az olvasó, úgy mond, hogy az emberi fenség milyen sorscsapásoknak van kitéve. A halott Báthory Zsigmondot, Erdély fejedelmét, cseh föld takarja. Trónjáról letaszítva ide vetette őt a kegyetlen sors. Síremlék nélkül volna ő, aki trónon ült, ha szolgájának hűsége bajban is rendíthetetlenül mellette nem állana.

Rákóczy Zsigmond a fejedelemségről lemondva félreállott. Báthory Gábort, miután fejedelemségét elvesztette, a hajduk megölték és a család Erdélyen kívül Ecseden temettette el. II. Rákóczy György hősi halált halt, tetemét a család Sárospatakra vitette. Rhédei Ferenc a fejedelemségről lemondott, Barcsay Ákost csendben temették el Kozmatelkén, Kemény János csatatéren halt meg. I. Apafi Mihály Almakeréken talált nyugvóhelyet.

Az Erdélyben eltemetett fejedelmeknek, majdnem kivétel nélkül, csak nevét és alkotásait tartotta fenn a történelem, maguk a fejedelmi tetemek eltűntek, gondviseletlenség vagy török dúlások következtében megsemmisültek. Az utolsó fejedelemnek, I. Apafi Mihálynak, vele együtt feleségének, Bornemissza Anna fejedelemasszonynak, fiúknak, II. Apafi Mihálynak, és feleségének, Bethlen Katának, földi maradványait a kolozsvári farkasutcai református-templom őrzi, ahová Almakeréről kerültek. Szádeczky Kardoss Lajos egyetemi tanár fedezte fel és emelte ki őket almakeréki jeltelen sírjuktól: a lutheránus templom sekrestyéje alatt levő sírboltból, hogy a közmegebecsülés fényesebb polcára helyezze őket.

A temetkezési szokások összeállításánál főleg az erdélyi földben nyugvó fejedelmek temetkezése jöhet számításba, mivel az erdélyi sajátságoknak ezek a kifejezői.

A régibb korokból eredő történelmi megállapításoknak mindig megvolt a közös hibájuk, hogy esetlegesen fennmaradt adatokra támaszkodva teljességre nem igen tarthatnak számot. Egyes fejedelmek temetkezéséről fennmaradt feljegyzések is vagy nagyon szűkszavúak, vagy mellékes eseményekre kiterjeszkedők. Teljesebb leírás egynéhány került elő csupán. Sokszor olyan dolgoknak nem akadt egykorú irójuk, amelyekről legtöbbször tudtak. Olyan időkben, amikor az időtöltések lehetőségeinek fogyatékossága miatt a temetkezések szórakozás számba is mentek, minden bizonnyal sok szó esett a fejedelmi temetkezésekről, amelyekre az egész országból összesereglettek. Csak éppen nem vetették papírra. A temetések leírásán kívül gyászbeszéd, versek is maradtak fenn, amelyek azonban általánosságai miatt ismeretünket vagy kevéssel viszik előbbre, vagy mesterkéltségük miatt szóradatba fuladnak.

Báthory Kristóf és Apafi Mihály fejedelem temetéséről maradtak fenn legbővebb feljegyzések: Báthoryé a XVI. század végétől, Apafié a XVII. század befejező idejéről. Az előbbi fejedelem katolikus, az utóbbi református. A temetésükről szóló leírások keményen megvetett lábak gyanánt állanak egy-egy század határvonalán, hogy egybefonódásukból törzs épüljön: temetkezési rendszer, annak minden jellegzetességével, kegyeletszülte szépségével. Kiegészítő adatokkal János Zsigmond, Bocskay István, Bethlen Gábor, I. Rákóczy György, főleg II. Rákóczy György és Bornemisza Anna fejedelemasszony sírbahelyezésének több-kevesebb gonddal megírt részletei szolgálnak. Kisegítő magyarázatokkal meg a magyarországi főuri temetkezések támogatnak. Így bontakoznak ki előttünk a fejedelmeknek adott végső tiszteletadások, amelyek Erdélyország gyásznapjaiban fénylő pontok gyanánt csillognak, miközben Erdély egykorú temetkezési szokásaira is rávilágítanak.

A lelki nagyság a halál óráiban különösen megnyilatkozik. Egyes fejedelmek életbefejezése magasztos érzések keltésének bő forrása és életmegítélésüknek jelentékeny kiinduló pontja. Különösen áll ez Báthory Istvánra és Kristófra, I. Rákóczy Györgyre, Bethlen Gáborra.

„Lengyelország legnagyobb királya”, Báthory István fejedelem, Erdélyben iskolaalapításaival, a vallásosság terjesztésével, politikai sikereivel, államférfiúi bölcsességével szerzett maradandó nevet. Lengyelországban hasonló kultúrmunkát végzett és diadalmas előretörésében megállította és visszaszorította az orosz nemzetet. Itt is, ott is nagyra lett népe szeretetében és ünnepeltté az elismerés dicséretében. Ez életmunkásságához köveketesen keresztény gondolatvilágban fejezte be életét, alázatosan meghajolt és lemondással mondogatta: Jó Istenem, milyen voltam és most milyen vagyok!

A maga nemében páratlan testvérének, Kristóf fejedelemnek, a földi lélettől való megválása. Kiváló ember volt Báthory Kristóf fejedelem. Világlátott ember, aki követküldésben sokfelé járt. Németország, Franciaország, Spanyolország, Itália földjén

megfordult és mindeme nemzetek nyelvét is megtanulta. Tanult ember, akit nagy tisztelet vett körül. Szerény ember, aki mások megbecsülésével mindenkit bámulatba ejtett. Legfőképpen pedig vallásos ember, aki királyi testvére kívánságait, amelyek Erdélyben a katolikus vallás és iskolázás előmozdítására vonatkoztak, mindenben elősegítette. Példás életéhez méltó volt a mód is, amellyel az élők sorából elköltözött.

Amikor élete végét érezte, magához hívatta Leleszi János jezsuita atyát, fiának, Zsigmond fejedelemnek, nevelőjét. Úgy fogadta őt, mint égből szállott angyalt. Szorosan magához ölelte és kérte, ne hagyja őt el haláláig. A páter ezt készségesen megígérte és a beteget elsősorban is meggyóntatta. Ezzel kezdetét vette a fejedelem háromnapos lelki gyakorlata. Megegyezett Leleszivel, hogy mostantól fogva csak lelkiekkel foglalkozik. Az előkelők beküldték hozzá gyermekeit, de nem szólt hozzájuk. „Nemde egyezséget kötöttünk, hogy világi dolgokról semmit sem beszélünk,” – mondotta Leleszinek. Elküldötte gyermekeit és bízatta gyóntatóját, hogy csak a lelkieknél maradjanak. Azután szent iratok olvasásával, azok magyarázásával maradték az időt. Mihelyt a páter ezekben szünetet tartott, a fejedelem azonnal imádságba fogott és igen választékos könyörgéssel, zsoltárok ismételtetésével működött közre a lelki gyakorlat sikerében. Fáradtságot nem ismert, minél tovább tartották az éneklést és imádkozást, annál jobban bízatta folytatásra a lelkiatyát. Legszívesebben e zsoltárt ismételtette: Te benned bízam, uram ... Amikor egyre jobban elgyengült és értelme kezdett elhomályosulni, akkor is szent beszélgetésekkel, imádságokkal, elmélkedésekkel kívánta magát elfoglalni. Soha sem látott embert, – mondta Leleszi, – aki ennyire vágyott a lelki dolgok után. Nem fejedelmet, de még szerzetest sem látott, aki ennyire imádkozott.

Igy tartott ez három napig és három éjjel. Vége felé a fejedelem már annyira elbágyadt, hogy Leleszi őt gyakran költögette, hogy kívánsága szerint halála percéig a vallásos gondolatokban megtarthassa. Fülébe suttogva állandóan az isteni dolgokra terelte figyelmét. Mikor a fejedelem már beszélő erejét is elvesztette, nem bírta hangosan mondani a zsoltárt: Uram, kezeidbe ajánlom lelkemet ... csak szája mozgott órákon keresztül, a halál pillanatát várva, állandóan e szavakat suttogta. Egyre halkabban susogott és a páter az ő kívánsága szerint a fülébe kiáltotta a zsoltár szavait, amelyek mondása közben a jámbor fejedelem meghalt. Eltörődött lélekkel utolsó percéig oly erős akarattal kitartott, hogy a páter nem tudta visszatartani könnyeit, méltatlannak tartva magát a kegyelemre, hogy ilyen istenes halál tanuja lehetett.

I. Rákóczy György, miután végrendeletét megírta, nem gondolt többé világi dolgokra. Papokat hívatott és ezek imádsága és vigasztalásai közben készült a jövő életre.

Lelki erősségének és gondolkozásmódja emelkedettségének bizonyítékait hagyta hátra Bethlen Gábor fejedelem végső perceiben. Koporsóját előre meghozatta, temetkezésére vonatkozólag intézkedéseket tett. Majd más fejedelmek példájára végrendeletet

írt, amely emlékiratszerűségével az ilyenmű írások közül messze kimagaslik. E végrendeletben hálás szívvvel fordul az Istenhez, aki neki vallást, úri állapotot, majd fejedelemséget adott. Megadta érne, hogy fejedelemsége alatt Erdély földjén ellenség nem járt. Amennyiben a magyarság romlásának okát mindenkoron annak meghasonlásában látta, egyetértést, vallásszabadságot és a politikában az ő nyomdokaiban való haladást ajánlott. „Annak okáért, mondotta, mindezeket minden hazájokat igazán szerető rendeknek consideratióban venni igen szükséges, s a megtörtént experienciával tanult veszedelmes állapotokat eltávoztatni azért, hogy abba többé ne essenek, így kerülhetik el; ha magokban egyesek lesznek, az Istent igazán tisztelik, félik és ő kicsiny anyaszentegyházának hűséges gondviselői lesznek, egymást tökéletes szívvvel szeretik, a religio fölött egymással nem veszekednek, hanem annak megítélését ama nagy papra bízzák, aki lakik a mennyben, és az, hol s kinek-kinek, amint megérdemelte, megfizet, ne légyenek papokká, ne idvezítsenek erővel senkit, legyen szabadságban az ország constitutiója szerint, s négy recepta religio vallás közül a milyeket amplectálja, alattomba való veszedelmes practikáknak, kérek, az Istenért mindeneket békét hagynának...”

Csodálatos megadással túrt hosszadalmas betegségében is országos ügyeket intézett, majd egyre jobban elgyengülvén, koporsóját jóideig nézegette, „várván nagy erős férfiúi bátorsággal s keresztényi kegyes reménységgel, sőt hittel utolsó óráját.” Amikor ehhez érkezett és már alig szólhatott, tintát, papiroszt kért s örök példaadásul e szavakat írta: „Ha Isten velünk, kicsoda ellenünk? senki nincsen bizonynyára, bizonynyára nincsen.” Többet nem szolt; az udvari pap és a főurak imádsága közt csendesen elhunyt.

Isméltető jelenség, hogy az erdélyiek a fejedelmek halálát jóideig eltitkolták, mivel belső mozgalmaktól féltek. Így történt János Zsigmond fejedelemmel. Hogy a nagy kétségben, amely akkor a török-német párthoz tartozásában Erdélyben nyugtalanságot keltett, időt nyerjenek, az udvarmester, mintha misem történt volna, mindenkit megtartott hivatalában. A meghalt fejedelmet királyi öltözetben néhány napig az ablakhoz vitték, megmutogatták, a környezetben azt a hitet keltvén, hogy a fejedelem él. Báthory Kristóf halálát két hétig eltitkolták, mivel attól tartottak, hogy a gyermekutód miatt zavargás tör ki. Az utód miatti aggodalomból tartották egy ideig titokban Bocskay halálát is.

A fejedelem halála után legsürgősebb teendő volt, hogy a szomszédos uralkodókat az esetről értesítsék. Erdélyt politikai helyzete arra utalta, hogy a halált elsősorban a magyar királlyal és a török császárral tudassa, mivel az új uralkodó elismerése e két helyen ütközött csak nehézségbe. A fejedelmet a török erősítette meg, a neki nem tetsző fejedelem ellen azonban a magyar király ismételt fellepett, így a zavartalan uralkodás e két helyen szorult biztosításra. Hasonlóképpen értesítették a két román fejedelmet is, akiket a törökhöz való tartozásuk, máskor barátságos közeledésük Erdéllyel kapcsolatba hozott. Egyes fejedelmek széleskörű politikája Erdélyt messzebb országokkal is összefűzte, a

halálesetről ezeknek az államoknak az uralkodóit is hivatalosan értesítették. Ez a tudósítás azért is történt, hogy elküldendő képviselőkkel, részvétírással a meghalt fejedelem temetésének fényt adjanak és az európai politikában elismert súlyát, egyéni kiválóságát bizonyíthassák. A mutatott részvét és elismerés tényleg mindig arányban állott a fejedelem cselekedeteivel és nemzetközi fontosságával. A halál hírének követek vitték meg, rangos emberek, hogy fogadásuk is Erdély tekintélyéhez méltó legyen. Az erdélyi főurakhoz, megyékhez is behívók mentek, hogy a temetésre kitűzött időben jelenjenek meg.

A követküldéshez, külföldi képviselők érkezéséhez, az erdélyiek összegyülekezéséhez, a temetés megfelelő rendezéséhez idő kellett, amely alatt a holttest gondozásra szorult. Megtörtént ugyanis, hogy hónapok múlva bekövetkezett temetéskor a koporsót felnyitották és a halottat közszemlére kitétték. Így János Zsigmond koporsóját két hónap múlva nyitották fel. A holttest épségben tartásának legkönnyebb módja lett volna a bebalzsamozás, azonban erről semmi feljegyzés nincsen. Bethlen Gáborról olvassuk, hogy saját meghagyásából testét felbontották, beleit, szívét, egyéb belső részeit kiszedték. Ez történhetett más fejedelmek holttestével is. Az egykorú nemesek, akik szintén késlekedtek a temetéssel, halottaikat levegőtlen, hideg helyen tartogatták, a testet olajjal bekenték és így igyekeztek azokat megőrizni. Ugyanígy tehettek a fejedelmekkel is.

A fejedelmi temetés gondos rendezésére valaki megbízást kapott. Megbízásakor utasítást vett át, amelynek megszerkesztésében a gyászoló család is résztvett, vagy maga készítette el. Báthory Kristóf temetése egyházi részének rendezésére a lengyel király Bialobrzeski Márton kamienei püspököt és Dalmata Fabius György sulleoviai apátot küldötte Erdélybe. Apafi Mihály a feleségének temetésével Bethlen Eleket bízta meg és a temetési tervzetet felülvizsgálta. Báthory Kristóf temetési rendjét maga Báthory István állította egybe, az új fejedelemhez, Báthory Zsigmondhoz, felszólítást küldött, hogy beküldött képviselőjének, Bialobrzeski püspöknek, az egyházi szertartás végzésére való intézkedéseit hajtsa végre. Hasonló példát látunk Magyarországon Nyáry Krisztina temetésekor, amelynek rendjét a legaprólékosabb pontossággal, férje, Esterházy Miklós, nádor írta össze. A temetésrendező felhatalmazást kapott, hogy a szükséges előkészületeket tegye. A városokra és egyéb helyekre egyidejűleg parancs ment, hogy amit a temetés ügyében ír, elrendel, azt tartásuk be.

A rendezőnek legnagyobb gondot okozhatott, hogy a nagy tömeget, amely ilyenkor összesereglett, hol helyezze el és miképpen éljelemezze. A főurak szolgálóikkal jöttek, amint ilyen rendbeli embereknek járni illendőnek tartották. A megyék és városok követői, a környék lakossága, a meghalt birtokairól bejött tisztviselők és cseleltség elhelyezése, főleg téli időben nem ment könnyen. Nehezítette az elhelyezést, hogy akkor lóháton, kocsin jártak, tehát a szolgálóknak, állatoknak is hely kellett. Az igénytelenség, amely a

régi embereket a várrendszerből következő szűk építkezés miatt belátásra bírta, segítette a nehéz helyzet megoldásában. A városi polgárság most még inkább megosztotta lakását a nemességgel, amely egyébként a vidéken lakott, mint ahogy megosztotta országgyűlés idején. Ellátásuk is nehézségekbe ütközött. Rákóczy Zsigmond kormányzó, utóbb fejedelem, Bocskay temetésekor kiadott élelmezési rendelkezéseiben írja, hogy életében sok szép atyafiának testek eltakarításában volt része, de úgy kellett gazdálkodniok, mintha üdvösséges mennyegzőjük lett volna.

Bocskay temetésekor háromszáz-négyszáz köből liszt, ötszáz-hatszáz köből zab, emellé való tyúk, lúd, egyéb élések, vágómarhák, fűszerszám beszerzéséről esik szó, főleg az urak, városi rendek, a papság és éneklő diákság részére. Bornemisza Anna fejedelemasszony temetésének tervezetében a következő szükségletekről való gondoskodásról olvashatunk: mindenféle fűszer, nádméz, bor, vágómarha, liszt, bárány, pulyka, lúd, tyúk, csibe, tojás, halak, disznó, kerti vetemények, káposzta, méz, vaj, faolaj, ecet, szalonna, továbbá fa, széna, abrak. Mindezekhez beszerzendők: mindenféle öreg és apró faedények, kádak, hordók, főző és réz kondérok, fazakak, tálak, tányérok, teknők, nyárs stb.

Fokozódtak a kiadások és nagyobbodott az ellátás gondja, ha a halottat szállítaniok kellett. Így Bocskayt Kassáról hozták Gyulafehérvárra, Apafit Fogarasból vitték Almakerékre. Ilyenkor az úton való gondoskodás terhe is mindenesetre a temetés rendezőre nehezedett. Hogy gondjait könnyítsék, egy-egy csoport ellátására külön gazdát jelöltek ki. Bornemisza Anna temetésének tervezetében az asszonyoknak és külön a papoknak és diákoknak gazdájáról olvashatunk. Bocskay koporsóját Kolozsvártól kezdve nagy sokaság kísérte. Apafi holttestével napokon keresztül sok ember járt.

A temetésrendező utasítása felölelt minden kívánalmat: szállítás alkalmával halottvivő szekér, továbbá címerek, gyászruhák, koporsó, ravatal felállítás reá hárultak, a díszítések, a gyász jelének felrakása az ő kötelessége volt. Az előíráshoz fűzte még tapasztalataiból, kegyeletérzéséből, találékonyságából eredő pótlásait, hogy a reábízott feladat sikeres megoldásával általános megelégedést keltsen.

A temetésre kitézüött idő közben érkezett. Az országgyűlési tagok, a gyászolók és követek összegyűltek, az előkészületek megtörténtek, több esetben az új fejedelmet is megválasztották, hátra volt tehát a halott sírbahelyezése.

Ha a fejedelmet szállítani kellett, a temetés az elhalálozás helyétől indult ki. Így Bocskayt már Kassán a templomban felravatalozták, három napig otthagyták, minden pompát megadván neki, mert, mint Péchy Simon mondta, mindezeknek meg kellett lenniök, mert éjjel-nappal rajta cséplött az embereken. Azután a holtat kivitték a város kapujáig, kísérőket adtak melléje, hogy azok Fehérvárig szállítsák a fejedelmet.

Az "erdélyi" országgyűlés "szintén" "küldött" "követséget", "hogy

a halottat Erdélybe behozza. Kolozsvárott az új fejedelem, Rákóczy Zsigmond és az egész országgyűlés a halott elé ment, a templomba vitték, közszemlére kitették, ünnepélyes szertartást tartottak, azután a fejedelem és a rendek Fehérvárra kísérték és ott eltemették. Apafi Mihály „hideg teteminek földben takarítása” Fogarasban kezdődött. Az egyik bástyában felravatalozott fejedelmet a tanácsurak felvették és a palotában (nagy teremben) felállított ravatalra kihozták. Itt a szertartás és elhelyezkedés éppen olyan módon ment végbe, mint utóbb az almakeréki templomban. Vagyis a fogarasi halottas házban történt temetés a teljes tiszteletadás módját mutatja, részben kielégítésül azoknak, akik a halottat a sírhoz nem kísérhették.

A fejedelmek temetési szertartása egyébként abban a templomban folyt le, amelybe őket eltemették. A holttestet a halottas házból ünnepélyes menetben vitték a templomba és az ott felállított ravatalra helyezték. Apafi temetésekor az ünnepélyes menet már akkor felfejlődött, amikor a fejedelmet a bástya szobából a palotára kihozták. A fogarasi palota közepén a koporsó számára fekete posztóval bevont két „grádicsu” emelvényt (majestás) állítottak fel. A lépcsők szélesek voltak, úgy, hogy székeket lehetett elhelyezni rajtuk. Az ifjú fejedelem számára fekete karosszékét állítottak fel. A palotán jobbfelől a majestás mellett sorakoztak a tanácsurak székei, utánuk és hátuk megett a főrendek, a nemesek, a vármegyék és a városi követek székei.

II. Rákóczy György temetésén Magyarországon a ravatal körül hasonlóképpen helyezkedtek el. Egyik oldalon ültek az erdélyi fejedelem követe, a lengyel követ, a főurak, a magyarországi megyék és városok, majd az erdélyi megyék és városok követei. A másik oldalon az asszonyok a fejedelemasszony után ültek.

Miután Almakeréken a székek az ifjú fejedelem székének kivételével megteltek, a tanácsurak felemelkedtek és a fejedelem holttestéért mentek. Hozatalakor a menet eképpen fejlődött fel: elől fekete katonai zászlót (kornéta-kornyéta), utána fekete tafota (könynyebb féle selyem szövet) lobogót vittek, majd az ország színes zászlóját. Azután egy főúr következett fegyverderékban, oldalán aranyos kard, fején sisak, kezében aranyos buzogány. Utána jött a főudvarmester (főhopmester), aztán II. Apafi Mihály. Majd három főnemes jött egy sorban: jobbkéz felől való lovag aranyos karddal, a közbeeső a karján a fejedelmi család pergamentre írt családfájával, amely fekete bársony párnán volt elhelyezve és fekete pántlikával vala megkötve. A harmadik balkéz felől haladt, kezében drágaköves bot. Utánuk hozták a testet, amelyet az udvari sereg kísért. A felső lépcsőn csak az ifjú fejedelmet ültették le fekete karosszékre, a halott jobbkéze felől oldalvást. A második lépcsőre, a megholt lába felől, egy sorban állottak a menetben résztvevő főurak: jobbra az aranykarddal, a fegyverderékkel, balra a nemzetségi táblával és köves bottal. A kornétát, a fekete lobogót, az ország zászlóját, a majestáson alól egy sorba állítván, lefordítva tartották, az udvari sereg meg a zászlók mellett foglalt helyet. A trombitások (síp = tuba) a palota ajtaján kívül állva

„mindaddig tisztákat követték”, amíg a tanácsurak a testet a majestásra letették.

Tizenkét évtizeddel előbb, János Zsigmond fejedelem temetésekor, a gyulafehérvári palotából a katonák sorfala között a székesegyházba így indultak meg: tanácsurak, idegen követek, nemesség, papság. Vezeték lovak, majd egy lovag fegyverekkel. Dobosok és trombitások. A koporsó után jött a helytartó, majd a nők és még mások.

Apafi halála előtt száz évvel, Báthory Kristóf fejedelem temetésekor, a jezsuita templom falát és padlóját, a főoltártól kezdve a szőszélig, fekete posztóval vonták be. Az oltár előtt állott a „bánatnak háza” – azaz a ravatal a koporsó számára – fekete selyemmel betakarva. A ravatal úgy készült, hogy széles lépcsőzetének négy sarkán egy-egy pap ülhetett fekete posztóval fedett székecskén. Az ő dolguk volt, hogy a misemondó pappal együtt a temetési szertartást végezzék. Báthory Zsigmond fejedelem széke karosszék volt, fekete posztóval fedve, rajta vánkos, hogy a fejedelem rákönyökölhessen. Átellenben hasonló felszereléssel a lengyel király képviselőjének, Bialobrzeski Márton püsröknek, széke állott. A meghalt fejedelem címerét a ravatal oldalaira szegezték, hasonlóképpen a templom falára is kereszt alakban. Hatvan címert függesztettek fel ily módon, hogy színes formájukkal a meghalt fejedelem nagyságát annál hangosabban hirdessék. A ravatal párkányán köröskörül fél-fél font viaszból készült gyertyák égtek, tizennégy nagy gyertya meg egy-egy font viaszból.

A temetési menet a várból, a fejedelmi palotából kiindult. Elöl lovag haladt nagy fekete zászlóval. A zászlón a meghalt fejedelem címere vala látható, a koronával együtt, arannyal készítve, ezüst festékkel élénkítve. Továbbá a fejedelem neve, méltósága, halálának éve és napja volt reá feljegyezve. A lovag maga fekete bakacsinba öltözve, mellén és hátán a meghalt fejedelem címerét viselte. Másik lovag hasonló öltözetben balkezeiben fekete paizsot tartott, rajta a fejedelem címerével, jobbkezeiben meg fekete kopját, a kopja tetején lobogóval, amelyen a fejedelem címere látszott. Utánuk a papok jöttek, az énekesek. A temetést Náprágy Demeter választott püspök végezte nyolc jezsuita kíséretében. Utánuk pedig fekete fedél alatt a koporsót hozták. A koporsót tíz-tizenkét főúr vitte, mellettük kétfelől ötven-ötven szegény fekete csuklyás bő és széles ruhában, kezükben fekete posztóval bevont gyertya. A koporsó után a kis fejedelem, Báthory Zsigmond, jött. Utána a lengyel király követe, a rokonság, a fejedelmi tanács urak, az oratorok, az udvari nép, mindannyian gyászruhában, fejükön fekete gypjas süvegben. A fejedelem és a fejedelmi család gyászruhája „hosszan nyult hátuljával” (uszállal) tünt fel.

Amikor a menet a várban lévő jezsuita templomhoz (a mai kath. gimnázium telkén) ért, az egyik lovag kopjáját a templom falába törte, amellyel egy vitézi élet megszűnését jelképezte. A másik meg, aki a zászlót vitte, a zászlóval és a paizzsal a templomba ment és azokat a szertartás végéig kezében tartotta. A halottvivő

főurak a koporsót a ravatalra tették. A fejedelem és a király képviselője leültek. A koporsón, a felső részen, a fejedelmi korona látszott, jobbkez felől bot (buzogány), balkéz felől tör. Mindez aranyos volt, fekete posztóval bevonva.

A szerencsétlen véget ért Báthory András fejedelmet a győztes Mihály vajda, Havasalföld fejedelme, temettette el. A fejedelem levágott fejéhez a törzset is elhozatta. A halottat fényes ruhába öltöztette és bíbor paláttal fedette be. A holtat a temetés napjáig a jezsuiták templomába vitette, amelyben Báthory Krisztof hamvai pihentek. A fejedelmet e templomból temette el. Az erdélyiek ekkor országgyűlésre jöttek össze, tehát e fejedelemnek temetése is országgyűléssel volt egybekötve. Mikor együtt voltak, elkezdődött a temetés királyi pompával. A megholtat a székesegyházba vitték pihenőre. Elöl teljes díszben fegyveres katonaság nyitotta meg a temetési menetet. Azután a papok jöttek, az énekesek, majd a fáklavivők megszámlálhatatlan sora. A koporsót fiatal nemesek vitték. A meghalt fejedelem szépen feldíszített hadi ménjét a koporsó után vezették, reá helyezve összes fegyvereit. Azután jött Mihály vajda, kezében égő gyertyával, csomó nemes követte őt, úgyszintén a tiszték és a nép. A bojárok is részt vettek a temetésen. Így vitték a testet a székesegyházba és az alá a síremlék alá tették, amelyet ő készíttetett és maga faragott testvérének, a gyászos halállal kimult Báthory Boldizsárnak.

II. Rákóczy György temetésekor elől mentek a diákok, utánuk az egyházi rendek, a köznép, majd a vármegye lovon, a főrend, azután az új fejedelem képviselője hintón, két ló feketében, azután három zászló, ezüst tábla. Utánuk dobosok és trombitások következtek. Most hozták a holtat, amelyet az özvegy, a síralmasok és az asszonyok kísértek.

E temetési menetek kiegészítéséül szolgáljon a megholt Apafi fejedelem útja Fogarásból Almakerékig.

Miután az éneklés elvégződött, amely alatt a fejedelmet a bástyaszobából a palotába hozták, továbbá a prédikáció elhangzott és a magyar és latin beszéd is bevégeződött, hasonlóképpen a búcsúztató kezdetét két gyermek elénekelte, a testet útnak indították. A kíséret ugyanolyan sorrendbe állt, amilyen rend szerint a koporsót a palotára kihozták. A bővülés annyiból állott, hogy három kantáros paripát és három fékes (kötőfékes) lovat is beiktattak, továbbá a katonaság is beállt a menetbe. A menet e szerint így alakult: elől ment a sokaság (nép), utána mentek a muzsikusok, azután az öltöztetett lovak, utána a többiek a már említett sorrendben. A test után az udvari sereget, a változott időknél megfelelően, a magyar király német katonasága követte. A katonaság után jöttek az asszonyok. A fejedelem gyalogos katonái a koporsót közrefogva, egymás kezét tartva haladtak. Így mentek az Olt folyóig. Itt a császári őrség és az asszonyok elmaradt, a többiek ellenben tovább haladtak. Elöl ment a mezei katonaság, utána a diákok, a papok, vármegyék és városok követői szekereken. Azután a főrendek, leghátul az ifjú fejedelem szekere. Három fékes ló következett, majd a fekete lobogót hozták fekete bársonnyal

földig bevont lovon. Aztán az ország zászlóját vitték, majd a fegyverderékba öltözött főúr jött lóháton, utána egymás mellett két főúr, jobbfelől az aranyos kardal, balfelől a bottal. Ezután hozták a testet, mellette kétfelől és hátul az ifjúság haladt fekete zászlóval. Azután a dragonyos katonaság (a fejedelem német katonasága) haladt. A halottas szekér és előtte a hat ló földig fekete bársonnyal volt letakarva, ugyanúgy a koporsó. Faluhelyeken a papság és az énekesek gyalog kísérték a testet, zúgott a harang, a lakosság és az iskolák egy darabig a temetési menethez csatlakoztak. Amelyik faluban megszálltak, könyörgést és beszédet tartottak. Almakeréken a falu végén leszállván, gyalog kísérték a testet a templomba és azon a módon, ahogy Fogarasban tették, a felállított majestás körül elhelyezkedtek.

Mindezek alapján a fejedelmi temetkezések, a sírbatétel szertartásáig, a következőkben összegezhetők:

A halál után a halottat koporsóba tették. A koporsó vagy fa, az Apafi családé tölgyfa, vagy ón. Bethlen Gábor még életében Lengyelországból hozatta meg koporsóját. Bornemisza Anna temetéséről szóló tervezet az ón koporsó készítési helyéül Eperjest nevezte meg.

A fejedelmet az őt megillető ruhába öltöztették fel. János Zsigmond koporsójában veres karmazsinba öltöztetve, fekete paláttal leterítve feküdt. Báthory Andrásra Mihály vajda bíborpalástot tétetett. Bethlen Gábor életében meghagyta, hogy hadvezéri tekintélye elismerésének jeléül piros selyembe öltöztessék. De akarátát nem teljesítették. I. Rákóczy György kívánságához mérten egyszerű ruhát kapott: fehér dolmányt, szederjes posztónadrágot, fejére fekete süveget. I. Apafi Mihály koporsójában huszonkét aranygombot, arany-ezüst övet, tizennégy aranyfonatú gombzsinórt találtak, világos jeléül annak, hogy akik életükben kincsekben bővelkedtek, azoknak holttestét is rangjuknak megfelelőleg felékesítették. A halottat a temetésig alkalmas helyen tartogatták és lehetőség szerint épségben megőrizték.

Amikor a temetés határideje elérkezett és az országgyűlés összejött, akkor a halottat ravatalra helyezték és hosszabb-rövidebb ideig közszemlére kitették. A ravatal fából és deszkából készült, négyszögű volt, párkányzattal ellátva. Köröskörül két széles lépcsője volt, e lépcsőkre székeket is el lehetett helyezni. Báthory Kristóf temetéséből az tűnik ki, hogy a koporsót a külső koporsóval (sélye-sélye) együtt hozták és azzal együtt állították a ravatalra. Temetéskor új ravatalt készítettek. Általában a díszítésre, vagy a gyász kifejezésére szolgáló tárgyak, ruhák mindig újonnan készültek. Ebből sejthető, hogy egy-egy fejedelmi temetés sokba került. Fejedelmi temetés aránylag kevés volt, nem is tartották szükségesnek egyik halálesettől a másikig temetési tárgyakat megőrizni.

A temetés közeledésekor hívták az ácsokat, akik a ravatalt és külső koporsót elkészítették és azokat felállították; képírókat, akik címereket és zászlókat festettek; ötvösöket, akik a koronát, botot és tört elkészítették; szabókat, akik a ruhákat megvarrták

és a templomot fekete posztóval bevonták. Halott szállító szeke-
ret is újonnan állítottak elő.

Bornemisza Anna temetési tervzetéből kitűnik, hogy a ka-
tonaság egy része fekete ruhát kapott. Ugyancsak azt kapott min-
denki, kicsiny és nagy, aki az udvarnál szolgálatot teljesített. Sőt
a főrendeknek is, férfinak – nőnek egyaránt, akinek a fejedelem
akarta, ingyen osztottak ki fekete ruhára való anyagot. Ezek közt
voltak mindenesetre tanácsurak, akik a temetésen mindig megje-
lentek. A fejedelemasszony udvarához tartozó nemes leányok
kétféle gyászruhát is kaptak: egyiket a temetésig hordták, a má-
sik a temetés után való időre szólott. Csuklyás, bő és hosszú fekete
ruhát kaptak a szegények is, akik akkor a temetés elmaradhatat-
lan közönségéhez tartoztak. Számuk százig is felment. Kapós fog-
lalkozás lehetett, mert Báthory Kristóf temetésének bizonyosága
szerint még pénzjutalomban is részesültek. Nyáry Krisztina te-
metésekor hasonlóképpen. Az urak a gyász jeléül alkalmilag ké-
szült fekete gyapjas süveget kaptak.

A ravatalra való posztó-bársony takaró mellett még a szé-
kekre, prédikáló székre, a fejedelmi szobák falaira, esetleg a gyász-
kocsiig az útra, templom falaira, a lovakra, gyertyákra stb. is kel-
lett posztó. A ravatal takarója selyem volt, fehér ezüst szállal
tarkított rojtokkal s ezüst virágú aranyból szőtt bojtokkal.
Több száz vég posztó kellett mindezekre, hazai és külföldi egy-
aránt.

A díszítésre szolgáló tárgyak között kiváló helyet foglalt el
a címer mindenféle formában: metszett, vászonra, selyemre, pa-
pirra festett címerek százával készültek. A Bornemisza Anna te-
metésére szóló utasítás szerint száz atlacz (fényes felületű szövet),
másfélszáz tafota, háromszáz regál, háromszáz charta címer kel-
lett. A selyemcímerekre való arany részint fehér habos, részint
zöld vagy szederjes volt, az atlacz is szederjes vagy virágos zöld.
E színes címereket a falakra, a ravatalra rakták, egymás mellé
sokat. Legértékesebb volt az ezüsből készült, arannyal befuttatott
címer, amely a fejedelem síriratát magában foglalta. János Zsig-
mond ezüst címerének szövege is fennmaradt. Huszonkét nyom-
tatott sornyi vésés a fejedelem nevét, címeit, életkorát, betegségé-
nek nemét, halála napját örökíti meg. Ilyen ezüstcímer értékűl
háromszáz ezüst tallér is szerepel. Nem csoda tehát, ha e drága
ékeséget a temetési menetben külön vitték. A menet fejlődésének
általános szempontjai ezek: jusson abban kifejezésre a gyász, az
ország tekintélye, a fejedelem méltósága, a gyászoló család elő-
kelősége, a szomorúságban való együttérzés szegény és gazdag, úr
és szolga között.

A gyász jelvényeit a menet élén a fekete zászló vezette be.
Az ország méltóságát ennek zászlója fejezte ki. A fejedelem méltóságát,
vitézi állapotát a vezeték lovak, a páncélos főúr, a korona,
a bot, a kard és a címerek jelképezték. Az elhelyezkedésben a fő
szempont az volt, hogy az előkelők és a gyászoló család minél kö-
zelebb jussanak a halotthoz. A férfiak átlag a koporsó előtt, a
nők mindig a koporsó után jártak. A temetési menetben helyet

kapott a szegénység is. Tömegben vonult fel rendesen a koporsó előtt. A csuklyás gyászruhába öltözött szegénység a szomorúságkeltés hatásos eszköze lehetett, mert a magyarországi temetések-nél is elterjedt. Megkapó szokás, hogy a fejedelemasszonyok temetésénél, magyarországi főúri szokás szerint, az udvarukhoz tartozó nők a koporsó után külön helyet kaptak. A bejáró nemes leányasszonyok temetés után elbúcsúzásukkor még jutalomban is részesültek, „hogy azok is ne sóhajtozással, hanem jó emlékezet-tétellel mehessenek el.”

Ez elvek figyelembe vételével a temetési menet ilyenformán fejlődött fel: ha a helyi viszonyok a felvonulásra alkalmasak voltak, a sort a katonaság nyitotta meg fekete zászlóval. Más esetben e zászlót a koporsó után vitték a katonák közt, vagy a koporsó mellett a diákság kezében volt. A gyulafehérvári palota közvetlen székesegyház mellett van, katonaság felvonulására nem alkalmas, azért János Zsigmond temetésekor a katonaság sorfalat állott. A katonaság után elől mentek az énekes gyermekek (ha voltak), azután a diákok, mindenesetre főiskolai hallgatók, mert Apafi koporsóját napokig kísérték és a közbeeső falvakban a papsággal együtt énekeltek. Utánuk a mesterek (kántorok) jöttek, majd a papság. Amint János Zsigmond és II. Rákóczy György temetéséből kitűnik, minden felekezeti papsága összecsoportosult. A köznép rendes helye itt szokott lenni. Azután a jelvényeket hozták. Egyik főúr nagy fekete lobogóval jött, rajta a fejedelem címerével és címeivel, a másik főúr az ország színes zászlójával. Más főurak következtek, vagy páncélosan vagy vitézi jelvényekkel, bottal, karddal. Utánuk helyezkedtek el a főrendek, a vármegyei és városi követek, a tanácsurak és idegen országok követei. Itt vezették a földig gyászleppellel bevont díszlovakat, csak Báthory András temetésén került a fejedelem hadi ménje közvetlen a holttest után. Bornemisza Anna temetésének tervezete szerint most az ifjú fejedelem jött, azután maga Apafi Mihály fejedelem, előtte az udvarmester. Utánuk az ezüst táblát vitték. Apafi Mihály temetésekor is fia, az ifjú fejedelem, a koporsó előtt járt.

A fejedelem képviselőjének, a meghalt fejedelem helytartójának, helye nem volt meghatározva, a koporsó előtt és után is mehettek. Ezt mindig külön határozták meg. A zenészek – csak rézdobosok vagy trombitások – szintén a koporsó előtt mentek, hol előbbre, hol hátrább a menetben. Majd a koporsó következett. Jobbról-balról katonaság, diákság, vagy gyászruhás szegények haladtak. A koporsót székeken, rudakon vagy úgynevezett Szentmihály lován vitték és a ravatalra helyezték. A halottat a koporsóval a tanácsurak vagy a nemesek vállára helyezték.

A halott után jöttek a családtagok, az özvegy, általában a nők, végül a katonaság. A nők mellett jobbról-balról egy-egy előkelő férfi, aki őket karonfogva vezette. A halottasháznál is, a templomi ravatal körül is jobbfelől ültek a férfiak, balfelől a nők. II. Apafi Mihály a ravatal felső lépcsőjére ült. A férfiak oldalán volt felállítva a szószék.

A temetési szertartás a halottas háznál kezdődött. A protestánsoknál énekből, beszédből állott. A beszédet az udvari pap tartotta. Utána két méltató beszéd következett: egyiket magyar, a másikat szász ember mondotta. Az utóbbi, hogy jobban megértsek, latin nyelven beszélt. Ugyanez ismétlődött a templomban, ahol a megholtat eltemették. Az ország nevében e két beszédet a katolikus fejedelmek temetésénél is megtartották. Báthory Kristóf temetésekor a szónokok a temetési menetben külön helyen mentek. A katolikus temetés szertartási részét Báthory Kristóf temetése világítja meg. A halottas háznál lefolyt szertartásról nincs feljegyzés, azonban Esterházy Miklós feleségének temetéséből kitűnik, hogy a „fölvétel” gyászbeszédekkel egybekötött egyházi szertartások között történt.

A templomi szertartás misével volt egybekötve, amelyet a papság köteles napi imája (breviárium) megfelelő részének elmondása előzött meg. Esterházy Miklós nádor feleségének temetési leírása e részt a reggeli imádságban: a Matutinumban állapítja meg. A szertartáskönyv hozzáveszi még a Laudest is. Amikor a misének felajánlási része, az offertorium, következett, Báthory Kristóf temetésekor a fejedelem rokonsága, a tanácsurak és egyéb katolikus rendek az akkori kor egyházi szokásai szerint az oltárhoz mentek, hogy ajándékaikat ők is felajánlják. Mise után a temetési szertartást végezték el. A gyászbeszéd közl, bár nem teljesen, fennmaradt Leleszi János jezsuita atya beszéde, amelyet Báthory Kristóf ravatalánál mondott. A gyászbeszéd gondolatvilágának, formájának megvilágítására álljon itt e beszéd rövid tartalma:

Xerxesről mondják, – úgymond, – hogy amikor seregének a Hellespontuson való átkelését szemlélte, szemei könnyelábadtak, mivel arra gondolt, hogy száz év múlva ennyi ezer emberből egyszem lesz életben. Azt annyiféle ember sorsa sírásra bírta, őket azonban barátjuknak, legjobb atyjuknak halála tölti el jajszóval és könnyel. Vegyék szemügyre a hallgatók, milyen fejedelmet vesztettek el, milyen csapás sujtotta az államot. Véleménye szerint az államban semmi sincs nehezebb, minthogy egy ember sokak előtt álljon, az állam kulcsát kezében tartsa, a nyomorútnak menedéke és bajukban segítségük legyen. A fejedelem kitűnt könyörületességével, méltányosságával, az állam kormányzásban való okosságával. Különös isteni adománnyal rendelkezett. Ha Ulisest magasztalja Homeros, mivel az sok ember szokásait és városait látta, mennyivel kisebb a mi Ulissesünk, aki alig lépett ki a gyermekorból és már V. Károly császárnál járt és annyi várost és országot meglátogatott? Hispániát, Flandriát, Germaniát, Italiát bejárta és ez országok nyelvét is megtanulta. Alig tért vissza Károlytól, fejedelme, János Zsigmond, már Franciaország királyához, Henrikhez, küldte őt követségben. A fejedelem őt, szinte gyermekkorában, titkárává, tanácsadójává tette. Fialat vala, de ítéletében öreg, tanácsában érett, jellemében kegyes. Azonban, amint az emberi dolgokban minden változó, így Kristóf életfolyása sem volt soká boldog. Választékosan mondja Plautus,

hogy az emberek mintegy két labdával játszanak. Nem kevésbé bölcsekedett Jób az emberi változás és béketűrés példáján. Ki tudná elsorolni a kellemetlenségek Iliasát, amelyet a fejedelem hét-nyolc évet át eltűrt? Hűségét fejedelme előtt kétségbe vonták. Testvérével együtt hányan szánták halálra? Vallásuk miatt gyűlölségbe estek. Mások a család fényét kifogásolták és tőlük elfordultak. Kitartásukért, állhatatosságukért gúny tárgyává lettek. De ők hősiesen helyt állottak, erejük, mint kard a hüvelyében, pihent. Nem emlékszik meg a szegények iránt való jótéteményeikről, a papságnak tett adományairól, nem említi meg, hogy mennyi embert, akik erényükkel és nem származásuk révén tűntek fel, felemeltek. Elmellőzi Kristófnak jóakarátát, szolgálóival, alattvalóival szemben mutatott méltányosságát, nem említi, hogy a nagyokkal szemben milyen vala figyelmessége, az alattvalókkal szemben való jósága, amelyek miatt most nemesek, köznép egyaránt sírnak. Kegyeetlen lenne, ha türelmességét fel nem említené. Betegségében, testi gyötrődésében, fájdalmai keserűségében Isten ellen panaszszó nem jött ki az ajkán, a költő intelme szerint a nehéz időkben is megőrizte lelki nyugalmát. Türelmességének, törhetetlen lelki erejének nem közönséges példáját hányszor mutatta, akár azzal, hogy a rágalmozók beszédét megvetette, akár azzal, hogy ellenségeit nem fegyverrel, hanem jótéteményekkel szerelte le. Szerénysége pedig annyira hihetetlen, hogy úgy tűnt fel, mintha tekintélyéről megfélemlenék. Ki panaszkodhatik, hogy őt kegyes füllel meg nem hallgatta? Gazdag és szegény, nemes és nem-nemes az ő alázatosságát csodálják. Hányszor mondta, hogy terhes neki a fejedelemség. Terhes vala neki a szó, amely az ő dicséretét zengte. Mi inkább említésre méltó, mint e két testvér vallási alkotásai? Egyik a karvezető, a másik a tanító szerepét tölti be. Boldog a pap, aki ilyen énekesekhez méltó! Boldogok a fülek, amelyeket énekük édessége simogat. Ez eszközökkel szereztek maguknak dicsőséget!...

A gyászbeszédok után dicsőítő versek elmondása következett, amelyeket a megholtra rögtönözve készítettek. Így Báthory Kristófnál a jezsuita atyák recitáltak verseket a fejedelem tisztességére. Apafi temetésekor „a majestásnak alsó grádicsára jobbfelől lábtól felállván, Bethlen László uram egynéhány magyar strófából álló ritmust süvegfeltéve declamált tisztességesen.” Ilynemű versekből több maradt fenn, amelyek például Báthory István fejedelem és lengyel király temetésére készültek: az elhunyt nagyságát dicsőítő és a szomorúságot kifejező elégiák. Bethlen Gáborról is maradtak fenn gyászköltemények, amelyek egyéb ilyen fajta versekhez hasonlóan kevés tartalmukkal lepnek meg.

Hogy az erdélyi temetkezési szokások még a fejedelmekre vonatkozólag is mennyire megegyeznek a magyarországi egykorú szokásokkal és hogy nyilvánvaló legyen, hogy a két országban lakás a közös eredetű hagyományokat mennyire nem szüntette meg, annak bizonyosságául szolgál néhány magyarországi temetés.

Bosnyák Tamás főúr 1624-ben és gróf Forgách Miklós 1636-ban végbement temetésekor ilyenféle csoportosítás szerint fejlőd-

tek fel: elől a főurak színes ruhájú seregei, aztán a gyászolók katonasága vonult fel trombitásan, dobokkal és fekete zászlóval. Utánuk jöttek a diákok keresztrel, majd a közrend, tizenkét kol-dus gyászban, a papság, nagy fasírirat, amelyet nyolcan is vittek, gyászzászlók, az ország veres zászlója, külön-külön a sarkanytű-palos-botvivő, a trombitások és dobosok, a rokonság. Most a holttestet hozták, utána jött az özvegy, leányai, rokonságbeli nők, akiket két-két férfi karonfogva vezetett, a női személyzet. Nyáry Krisztina temetéséből még megtudjuk, hogy a koporsót közrefogó katonaság puskáját hóna alatt viselte, a zászlókat lefordítva vitték, hasonlóképpen a tizedes-dárdákat is. A koporsóra a fekete posztón kívül vontarany terítőt is helyeztek. Ugyanígy lehetett Erdélyben is.

A katolikus temetés befejezéséhez tartozik még a gyászmise, a requiem, amely a temetést rendesen megelőzi, ha ez a templomból történik, vagy követi azt. Ilyen requiem előkészületei, templomdíszítései Báthory Kristóf fejedelem halálával kapcsolatban ismereteseink előttünk 1581-ből. Lengyelországban a vilnai székes-egyházban volt a requiem. Vilnában mondták a gyászmisét, de kétségkívül erdélyi szokás szerint, hiszen a résztvevők is jórészt magyarok voltak. Báthory István ugyanis magyar katonasággal vette magát körül, környezete, udvara is inkább magyarokból állott.

Nagy bajban volt az időben Lengyelország. Háta megett akkor erősödött meg Oroszország, elszedte a lengyelek várait, földjét, egész Lengyelország elvétele eszébe forgott. E nehéz napokban Báthory István sietett a lengyelek védelmére. A fáradt lengyel nemesség személyes felkelése helyett a megnagyobbított adókból katonaságot fogadott. Serege lassan tízezerről százezerre szaporodott, amelyben nagyon sok volt a magyar, főleg erdélyi. Fennmaradt a magyar katonaság fizetési jegyzéke és abból tősgyökeres magyar nevek tűnnek elő. Századosok, tizedesek, zászlótartók, gyalogos és lovas katonák, huszárok és hajduk százai. Magyar fiúk vértettek el Lengyelország szabadságáért! Ők voltak a király leghűségesebb katonái, mert ők a becsületért is harcoltak, amikor fejedelmük oldalán a lengyelekkel együtt küzdöttek. Külön századokra osztva maradtak, hogy a nagy uralkodó szeme mindig rajtuk lehessen és vitézségükben gyönyörűséget lelhessen. A requiem évében, 1581-ben, az erdélyi lovas katonák száma nyolcszáznál, a gyalogosok száma több volt háromezernél, akik most a gyászban egyik maradtak otthonmaradt honfitársaikkal. Még inkább egyik maradtak azok az erdélyiek, akik a királyi udvarban éltek. Ezek közül mindenféle elfoglaltságban találunk. Az udvari tisztviselők (kocsimester, konyhamester), a nemes apródok, kapusok, kocsisok stb. között több-kevesebb magyar név fordul elő.

A requiem mellett, hogy az erdélyi fejedelmi temetéskor az udvar felöltöztetésére enged bepillantást, másrészt a templomi elrendezést is megmutatja. Requiemkor ugyanis ravatalt állítottak fel és a temetési szertartásokat is megtartották. A királyi lak falait, padjait, asztalait fekete posztóval vonták be, ugyancsak be-

vonták a templom falait is azon a részen, ahol a koporsó állott. Körülötte bevonták a padokat, a padlót, valamint a vánkosoakat. Száznolc öl selyemmel takarták be a ravatalt (egy öl majdnem három méter). A vánkost, amelyre a koronát helyezték, szövettel vonták be, úgyszintén a koporsó tetején álló keresztet, buzogányt, koronát.

Morva-cseh-lengyel fekete posztóból az egész udvart felöltöztették. A tisztviselők, apródok, komornyikok, káplánok, zenészek (karmester, éneklő fiúk, kürtösök, dobosok), a „művészek” (patikus, sebész, magyar sütő, sátormester, mosó, óramester), iparosok, az istállók személyzete, száz szegény mind fekete posztó ruhát kaptak. Feketével terítették le a király lovainak nyergét, sőt vadászkutyáira is három öl posztó jutott. Drágább fajta posztóból a királynak, továbbá Báthory Boldizsárnak, az előkelő udvari embereknek is ruhát készítettek, amelybe a requiemre öltözködtek. A szegénységnek gyászruhája erdélyi szokás szerint csuklyás volt. Hasonlóképpen csuklyás volt a negyven udvari emberé is, akik nagyobb fajta gyászgyertyával kezükben a ravatal két oldalánál állottak. Ruhájuk azonban nem volt olyan széles és hosszú, mint a szegényeké. A ravatalon hihetetlen számban gyertyák égtek. A fejnél négy nagy, a párkányzaton négyszáz kisebb. A csuklyás szegénység kezében is gyertyák valának. A költség három-ezer forinton felül emelkedett. Nagy pénz olyankor, amikor egy százados havi fizetése 12–16–20 forint, tizedesé 6, közlegényé 4–5 forint.

Végül a temetés betetőzése a sír fölé emelt emlék elhelyezése volt. Báthory István síremlékéhez hasonlóan emlékmű állott Báthory Kristóf sírján és a gyulafehérvári székesegyházban nyugvó fejedelmek hamvai felett. Bethlen Gábor síremléke elkészítésére pénzt hagyott; rajta alabástromkőből készült domborművű arc képe is ott díszlett.

A díszes síremlékek a kortársak tiszteletét az utódok előtt századok multán is hirdetik.